

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	11
СТЕПОВЕ МІСТО	14
ПРОМИСЛОВИЙ БУМ НА ДНІПРІ	40
У ВИРІ ВІЙН І РЕВОЛЮЦІЙ	71
ДНІПРОПЕТРОВСЬК СТАЛІНСЬКИЙ І НАЦИСТСЬКИЙ	106
РАКЕТНА СТОЛИЦЯ	139
СЕРЦЕ УКРАЇНИ. ПІСЛЯСЛОВО.	166
ЩО ЧИТАТИ З ІСТОРІЇ ДНІПРА	172
ПОКАЖЧИК ІМЕН.	181
ПРИМІТКИ	185

ПЕРЕДМОВА

Нові Атени, Січеслав, південний Манчестер, столиця застою, серце України — це все метафоричні назви, які в різний час вживали на позначення міста на Дніпрі. Офіційні назви цього населеного пункту також не раз змінювалися. Імперський «Катеринослав» кінця XVIII століття з першої спроби протримався менше десяти років. «Новоросійськом» місто офіційно називали в 1796–1802 роках. Радянська влада 1926 року — із низки запропонованих варіантів — обрала «Дніпропетровськ», як поєднання імені більшовика Григорія Петровського й назви річки, на якій стоїть місто. Через сто років прізвище Петровського з назви міста зникло. А Дніпро залишився.

Яка історія всіх цих назв та що стоїть за ними? Деякий час тому, розмірковуючи над майбутньою книжкою, ми попросили наших дніпровських друзів і колег знайти для рідного міста найвідповіднішу коротку характеристику, найвлучніший прикметник. Виявилося, що місто Дніпро південне, непровінційне, штучне, самодостатнє, прикордонне, фасадне, еkleктичне, «місто-труженик», відкрите для вїзду та виїзду, Велике місто в степу, місто іммігрантів, місто практичних людей, Місто на Великій Річці, Місто без Традиції:

Велике місто для роботи, а не для життя; Місто, де немає нічого сталого; Місто, де, можливо, є аудиторія, але не креативне середовище; Місто, де кожна влада окупаційна...

Цю книжку ми писали як наукову синтезу, що, сподіваємося, буде зрозумілою читачеві без спеціальної історичної підготовки чи красзнавчих знань про Придніпров'я. Водночас ми прагнули запропонувати нові ракурси опису різних історичних подій, залучити незнані дотепер джерела, тобто створити текст, цікавий і для знавців міської історії. Зрозуміло, що жодна синтеза не охоплює всього, не торкається всіх аспектів, не згадує всі цікаві постаті. Ми намагалися приділити особливу увагу мемуарним текстам, багатству особистих досвідів проживання в місті й переживання його щоразу іншого сьогоднішнього. Історія завжди більша за будь-яку оповідь про неї. Тож ми розглядаємо нашу працю як таку, що спирається на доробок попередніх дослідників, і водночас сподіваємося, що вона стане відправним пунктом подальших пошуків і роздумів. Якщо читачі зажаднуть прочитати й дізнатися більше, а також відвідати місто на Дніпрі чи по-новому подивитися на вже відомі їм місця, наше авторське завдання буде виконане.

У цій книжці всі україномовні цитати подані зі збереженням стилістичних особливостей оригіналу, а всі іншомовні цитати перекладені українською. Посилання свідомо мінімізовані, але джерела найважливіших відомостей вказані в примітках, за якими зацікавлені читачі зможуть шукати додаткову інформацію. Для зручності таких пошуків наприкінці книжки наведено короткий огляд ключових наукових і художніх текстів про місто.

Ми висловлюємо щирі вдячність усім нашим вчителям і колегам за критичні зауваження, методологічні поради, джерельні та бібліографічні підказки, а також допомогу в доборі ілюстрацій. Окрема подяка всьому високопрофесійному колективі видавництва «Віхола» за задум серії біографій міст України та всебічну підтримку під час написання цієї книжки.

Липень 2024 року

СТЕПОВЕ МІСТО

Степ! Цілинний, неполовинчастий степ! Як що діється в ньому, то до краю. Як смажить сонце — од усієї сили. Як вітер — з ніг валить. Як холод — загибай. Нема жалю... Одноманітний і суворий пейзаж степовий... важко доводиться запрацьовувати собі шматок хліба, та, проте, зродила ця сувора країна здорову й міцну фізично людину, степовика, що здолає потягатися з природою.

Докія Гуменна, *Листи із Степової України*, 1928

Сценою людської історії є природне середовище. Точніше, Природа є навіть не сценою, а активною учасницею історичних подій. Інколи тією, хто стримує чи підказує напрямки торговельних шляхів і завойовницьких походів. Інколи тією, на підкорення якої людина спрямовує всі свої зусилля. У кожному разі, це не просто декорація історичного процесу, а його невід'ємний складник.

У випадку південної України визначальними природними факторами людської історії були степ, велика річка і пороги на ній, що існували до 1930-х років, зведення Дніпрогесу. Пониззя Дніпра, природній кордон лісостепу зі степом, пороги тисячоліттями при-

ваблювали й ніби запрошували носіїв різних культур зупинитися — якщо не назавжди, то для перепочинку. Але зачепитися в степу було нелегко. Сама природа зумовила відносно пізню сталу урбанізацію цих теренів. І саме степ упродовж віків був унікальною контактною зоною між осілими та кочовими культурами, чию багаторівневу взаємодію остаточно знищила уніфікаторська політика Російської імперії.

Велика Річка і Великий Степовий кордон

Дніпро, одна з найбільших річок Європи і головна водна артерія української історії, дала своє ім'я й містові, точний час появи якого дотепер викликає суперечки. Згаданий у Геродота як «Бористен» (тобто «північна ріка»), у давньоруські часи Дніпро був ключовим елементом торговельного шляху «із варяг у греки» (тобто від Балтійського до Чорного моря). Пороги — щільне пасмо гострих скель — перетинало нижню течію річки та створювало акустичний ефект, ніби вона «реве та стогне»¹.

Пороги простягалися на 90 км (між сучасними Дніпром і Запоріжжям). Найбільший з дев'яти головних порогів — Ненаситець — мав довжину більше двох кілометрів, а висота падіння води становила близько 5 метрів. Крім порогів, у нижній течії Дніпра було більше 60 скель та островів, у тому числі Монастирський острів (нині в межах Соборного району міста), який ніколи не затоплювало. Це сприяло появі легенд про привал, що його на цьому острові робили дружини давньоруських князів, прямуючи до Константинополя.

Зрозуміло, що подібні природні перепони створювали серйозні труднощі для судноплавства по Дніпру. Більшість суден могли пройти їх тільки навесні під час танення снігів, коли вода заливала всі пороги, крім Ненаситця. Переправа через них вимагала неабияких професійних навичок. Потреба в ній покликала до життя особливу соціально-культурну групу, що виокремилася з козацького середовища — дніпровських лоцманів².

Відразу за порогами починалися Дніпровські плавні — лабіринт заток і островів, покритих густим, але дрібним лісом. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан (1595–1673) у своєму «Описі України» (уперше виданому 1651 року) був захоплений багатством плавнів, «нечуваною ряснотою» риби в них (у тому числі осетрових), численними стадами диких кіз і коней, пеліканів і журавлів; а також згадав «незліченну

Берег Дніпра зь Потемкінськєм садом.
Екстеріорсаль.

Берег Дніпра. Поштова листівка початку ХХ століття.
З колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького

кількість комах», і «хмари сарани», що закривають собою сонце³. Природне багатство українського степу засвідчене і в пізніших історичних джерелах. Велика кількість осетрів, диких кіз, крупних птахів зафіксована в описах степової України, складених наприкінці XVIII—на початку XIX століть для потреб російської імперської адміністрації⁴. А на початку XX століття мисливець-екскурсант уже з сумом розмірковував про зникнення на Дніпрі великих звірів і птахів, а про пеліканів написав, що вони «вже не гніздяться і в пониззі Дніпра, хоча в якості дуже рідкісних залітних гостей доходять і в наш час до Києва і Полтави»⁵.

Саме нижнім Подніпров'ям проходив так званий Великий Кордон між лісостепом і степом, осілістю й кочівництвом, християнством та ісламом⁶. Ці терени були простором різнобічної взаємодії: від культурних обмінів до работоргівлі й воєн. А постійним сусідом слов'янських поселень був «Дикий Степ» — спільноти кочовиків, знані з літописів як торки, печеніги і половці (або кумани). І печеніги, і половці — це назви з давньо-руських літописів, вжиті на позначення складних степових формацій, що не мали організованого державного організму та не були етнічно чи релігійно одноманітними спільнотами. Попри набіги, контакти Русі зі Степом аж ніяк не обмежувалися ворожнечею. Компонентами взаємодії на Великому Кордоні були постійна торгівля, обміни дарами, військова служба і шлюби. 1223 року руські та половецькі війська зазнали нищівної поразки від монголів — нових володарів Степу. Монгольська навала зруйнувала своєрідний «симбіоз», що склався на Великому Кордоні. Вона ж стала початком занепаду давньої Русі. А від степовиків X–XII століть в Дикому полі залишилися так звані кам'яні баби, які ще напри-